

آرمان آذنی

آرامگاه عزالی

۶۰

بفتم

دکتر عیسی صدیق

استاد دانشگاه تهران

مهرماه ۱۳۴۷

چاپ سعید نو

آرژن آرئی

آرامگاه عزالی

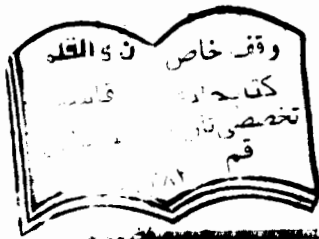
۶۰

بفتم

دکتر عیسی صدیق

استاد دانشگاه تهران

مهرماه ۱۳۴۷

اسکن شد

از آغاز ۱۳۱۱ که برای تدریس در دارالمعلمین عالی شروع
بنتحقیق درباره تاریخ فرهنگ ایران کردم متوجه شدم که یکی
از بزرگترین دانشمندان ما که نسبت بتعلیم و تربیت اظهار نظر
کرده اند امام محمد غزالی است. ازینرو سعی کردم از مآخذ
موجود شرح حال او را بدست آورم تا بانظریات تربیتی اش توأم
سازم ولی نتوانستم راجع بمرقد او مطلبی بوضوح پیدا کنم،
در ۱۳۱۳ که باخاورشناسان نامی دنیا بطوس رفتم تا در
گشایش آرامگاه فردوسی بدست رضاشاه کبیر شرکت کنم از فضایی
خراسان که در آن مراسم شرکت داشتند راجع بمدفن غزالی جو یا
شدم ولی اطلاع صحیح بدست نیاوردم. باین ترتیب «تاریخ مختصر
تعلیم و تربیت» که اساس اولیة درس من بود در ۱۳۱۶ با شرح حال
موجز غزالی بدون ذکر مدفن انتشار یافت.
در نتیجه تحقیقات و مطالعات بعدی که برای تهیه کتاب «سیر
فرهنگ در ایران و مغرب زمین» انجام شد معلوم گردید که امام
محمد غزالی باتفاق علمای شرق و غرب نابغه بزرگی بوده و در

دین و حکمت و اخلاق عصر جدیدی بوجود آورده و در افکار و آثار دانشمندان قرون بعد تأثیر عمیق داشته است - ۱۴۰ کتاب و رساله تصنیف کرده که از میان آنها کتاب المنقذ من الضلال و احیاء العلوم و تهافت الفلاسفه اندکی پس از وفاتش در اروپا بلاتین ترجمه و منتشر شده و در کتاب معروف سن تماس^۱ موسوم به «مجموعه الهیات» که تا امروز معتبرترین کتاب یزدان شناخت کاتولیک‌هاست تأثیر زیاد کرده - بحدی شخصیت او بارز بوده که جلال‌الدین سیوطی مورخ مشهور عرب در قرن نهم هجری نوشته است: «اگر بنا بود پس از محمد بن عبدالله پیامبری از جانب حق ظهور کند مسلماً او غزالی بود»^۲. بنابراین همواره فکر میکردم حکیم و عارف بزرگی که نهصد سال قبل بابی پروائی و نهایت صراحت پرده او هام را دریده و افکار بکر و عالی خویش را بجهان عرضه داشته و باعث افتخار ایران بوده و با تألیف کتابی چون کیمیای سعادت که از شاهکارهای زبان فارسی است خود را در زمره بزرگترین پیشوایان ادب این مرز و بوم قرار داده چنین مرد بزرگی نباید مزارش نامعلوم باشد و معتقد بودم که تحقیق درباره مدفن او تعقیب شود تا شاید او نیز مانند فردوسی و ابن سینا و خیام آرامگاهی مجلل دارا باشد.

۱ - Saint Thomas d'Aquin یزدان‌شناس مقدس و مشهور ایتالیا که

در قرن سیزدهم میلادی میزیست.

۲ - تاریخ ادبی ایران تألیف ادوارد براون - جلد دوم - صفحه ۲۶۹

در ۱۳۱۹ کتاب نفیس و جامعی بقلم استاد اجل آقای جلال همائی در ۴۴۰ صفحه انتشار یافت که عنوان کاملش این است :

غزالی نامه

شرح حال و آثار و عقاید و افکار فلسفی امام ابو حامد محمدبن محمدبن محمدبن احمد غزالی طوسی
متولد ۴۵۰ - متوفی ۵۰۵^۳

غزالی نامه نخستین کتابی است که با تحقیق عمیق و ممتد بزبان فارسی راجع به غزالی تصنیف و تألیف شده . مقام و اهمیت غزالی در این کتاب بدین گونه توصیف گردیده (صفحه ۱۱۱):

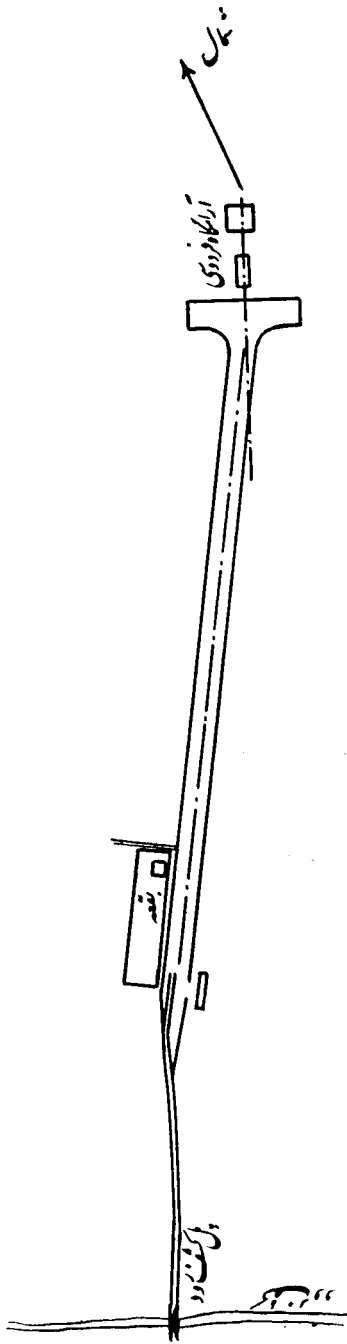
«غزالی طوسی و هموطن فردوسی است . همانطور که فردوسی عجم را بنظم پارسی شاهنامه زنده ساخت ، غزالی اسلام را بنیروی دلیل وبرهان و شیوائی خامه و بیان تأیید نمود . کشور ایران را در ممالک دنیا فردوسی بشعرو سخن و غزالی بفکر و تحقیق بلند آوازه ساختند و از این رهگذر غزالی را همچون فردوسی حقی بزرگ بر گردن این آب و خاک است . . . »

و نسبت بمدفن او (در صفحه ۱۹۸) آمده است که «در طابران طوس که مولد و موطن وی بود روز دوشنبه ۱۴ جمادی الاخره سال ۵۰۵ هجری قمری بدرود زندگانی گفت و همانجا مدفون گردید . بنابراین مولد و مدفن او با فردوسی درست در یک جا بوده است» .

جملهٔ اخیر باعث شد که پیرامون آرامگاه فردوسی در جستجوی مدفن غزالی برآیم .

چون در جنوب غربی و نزدیک آرامگاه ، طبق نقشه‌ای که

۳ - چاپ دوم کتاب با تجدید نظر و اضافات در ۱۳۴۲ منتشر شده است .

مهندسین دانشکده هنرهای زیبا کشیده اند و در اینجا ملاحظه میشود،
 بقعه با عظمت و ابهتی است که بعضی از مردم محل آنرا هارونیه

میخوانند و زندان هارون می‌پندارند بنظر رسید که شاید آن بقعه
 بر مرقد غزالی یا در جوار آن پیا شده باشد .
 برای پی بردن بمنشأ بقعه، در آذرماه ۱۳۳۸ که برای پی‌ریزی
 آرامگاه نادرشاه افشار باتفاق اعضاء مؤسس انجمن آثار ملی
 بمشهد رفته بودم سفری بطوس کردم و پس از جستجو در داخل
 بنا متوجه شدم که در قسمت شمالی آن ، در گچکاری طاق کوچکی
 این جمله منقوش است : الدنيا ساعه

گچ‌بری طاق شمالی بقعه
 جمله الدنيا ساعه در وسط دیده میشود

از آقای مهندس سیخون رئیس دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران که همراه بودند خواهش کردم از گچکاری مذکور عکسی برداشتند که در اینجا ارائه میشود .
چون جمله مذکور را فقط در مقایر بکار میبرند معلوم شد که بقعه طوس مقبره است و موضوع زندان هارون شاید افسانه‌ای بیش نباشد .

پروفسور پوپ^۴ امریکائی که بیست بار بایران سفر کرده و تقریباً تمام نقاط ایران را دیده و راجع بآثار تاریخی ما تحقیق بسیار نموده در جلد دوم کتاب بررسی هنر ایران (صفحه ۱۰۷۲) که در ۱۳۱۷ منتشر شده نوشته است که در طوس اهالی محل بتصور اینکه بقعه مذکور مقبره هارون است آنرا هارونیه میخوانند در صورتیکه همه میدانند که هارون در طوس فوت کرده ولی در مشهد نزدیک مرقد حضرت رضا مدفون است . بعقیده دانشمند نامبرده تطابق بقعه طوس بامقبره غزالی بیش از هر نظریه دیگر صائب و قابل توجیه است .

بقعه طوس بسبب معماری دوره سلجوقیان که معاصر غزالی بوده اند ساخته شده و کارشناسان متعددهم چون پروفسور پوپ و دنالد ویلبور^۵ بنای مذکور را از قرن ششم و هفتم و احیاناً آغاز قرن هشتم هجری دانسته‌اند و شباهت آنرا بامقبره سلطان سنجر سلجوقی (متوفی در ۵۵۲ هجری) در مرو و مقبره شیخ محمد لقمان در سرخس و مقبره سلطان محمد خداپنده در سلطانیه

۴ - Arthur Upham Pope مؤلف کتاب بسیار نفیس «بررسی هنر ایران»
A Survey of Persian Art درشش مجلد بزرگ .

۵ - Donald Wilber در کتاب «معماری ایران اسلامی»
The Architecture of Islamic Iran صفحه ۱۴۶ . هم‌چنین کتاب «ابنیه و آثار تاریخی اسلام در اتحاد شوروی» صفحه ۲۶ .

خاطر نشان کرده‌اند. بنابراین مسلم است که سبک معماری بقعه با اسلوب معماری محصر هارون الرشید خلیفه عباسی که در ۱۹۳ هجری فوت کرده ارتباط ندارد.

قبر غزالی تا چند قرن پس از رحلت او همواره مشخص و معلوم بوده و جهانگردان و دانشمندان مهم آنرا زیارت کرده و در کتب خود ذکر نموده‌اند. از جمله دانشمندان مذکور ابن سمعانی (متوفی در ۵۶۲ هجری) مؤلف معروف است که قبر غزالی را در طوس زیارت کرده و در مقدمه‌ای که بر شرح احياء العلوم نوشته این مطلب را ذکر کرده است (غزالی نامه - صفحه ۱۹۹). همینطور یاقوت در ۶۲۱ هجری وجود مقبره غزالی را در طوس خاطر نشان ساخته^۶ و ابن بطوطه سیاح معروف مراکشی در سفرنامه خود بسال ۷۵۶ هجری از مسافرت بطوس و قبر غزالی در آنجا سخن گفته است^۷. همچنین سبکی نویسنده مشهور در کتاب طبقات الشافعیه که در قرن هشتم هجری تألیف کرده تذکر داده که قبر غزالی در طوس زیارتگاه عموم بوده است (غزالی نامه - صفحه ۱۹۹). آقای علی اصغر حکمت که از تحقیقات نگارنده درباره مزار غزالی آگاه بودند چندی قبل کتابی ارائه دادند بنام:

الغواص واللاالی

او

ترجمه حیات حجة الاسلام الغزالی

که در ۱۹۲۳ در مصر بطبع رسیده و ترجمه‌ای است در ۱۹۲ صفحه بقطع کوچک رقی از کتاب انگلیسی بقلم زویمر^۸ امریکائی که در

۶ - کتاب سرزمین‌های خلافت شرقی تألیف لسترنج - ترجمه محمود

عرفان صفحه ۴۱۵.

۷ - سفرنامه ابن بطوطه ترجمه محمد علی موحد صفحه ۳۹۵

۸ - Zwemer

۱۹۲۰ در نیویورک منتشر شده است . در کتاب مذکور شرحی راجع بطوس قدیم و برج و بارو و قبرستان و بقعه طوس و سنگ قبر غزالی آمده و عکس بقعه و سنگ قبر در آن چاپ شده است . پس از مرور بترجمه مذکور درصدد برآمدم که کتاب را پیدا کنم و بطور مستقیم و غیر مستقیم بفروشنندگان کتب شرقی در امریکا و اروپا مراجعه کردم ولی اثری از آن بدست نیامد . چون در ترجمه کتاب قید شده است که اطلاعات راجع به طوس و قبر غزالی را دنالدسن^۹ روحانی امریکائی ساکن مشهد برای زویمر فرستاده بهیئت مذهبی امریکائی تهران مراجعه کردم و در اثر لطف و حوصله بیکران آقای اسکات^{۱۰} رئیس هیئت ، اصل کتاب که در نیویورک و لندن پیدا نشد در تهران در مرکز هیئت (در خیابان قوام السلطنه) بدست آمد و موجب کمال مسرت و انبساط شد .

عنوان کامل کتاب جالب توجه و بقرار ذیل است :

A Moslem Seeker after God
showing Islam at its best

in

The Life and Teaching of Al-Ghazali
Mistic and Theologian of the
Eleventh Century

By

Samuel M. Zwemer

که میتوان بدین نحو ترجمه کرد :

جوینده مسلمانان در طلب خدا :

که در سرگذشت و تعلیمات غزالی عارف و یزدان‌شناس قرن یازدهم (میلادی)

بهترین وجه اسلام را نشان میدهد

بقلم ساموئل زویمر

زویمر روحانی و مبلغ ناموری بوده از مردم آمریکا که در
۱۸۹۱ بصره را مرکز هیئت مذهبی عربستان قرار داده و در ۱۹۱۲

زویمر

۱۹۵۲ - ۱۸۶۷

نویسنده کتاب سرگذشت و تعلیمات غزالی

مرکز مذکور را بقاهره منتقل کرده و دارای تألیفات عدیده بوده
است. از ۱۹۲۹ تا ۱۹۳۷ که بازنشسته شده در مدرسه الهیات

پرینستون^{۱۱} بتدریس اشتغال داشته و در ۱۹۵۲ در هشتاد و پنج سالگی جهانرا بدرود گفته است .

کتاب مذکور دارای نه فصل و سیصد صفحه بقطع رقعی است . در فصل اول اوضاع و احوال جهان در قرن یازدهم (میلادی) شرح داده شده - در فصل دوم تولد و تربیت غزالی - در فصل سوم تدریس سپس تغییر حال و کناره گیری او - در فصل چهارم سیر آفاق و سالهای آخر زندگانی و درگذشت او . در چهار فصل بعد آراء و عقاید و آثار و اخلاق و عرفان غزالی تشریح گردیده و در آخرین فصل تعلیمات مسیح در آثار غزالی مورد بررسی واقع شده است .

آنچه مربوط باین مقاله است در پایان فصل چهارم آمده - برج و باروی طوس و قبرستان و بقعه و سنگ قبر غزالی در چهار صفحه توصیف شده است .

چون زویمر مقیم قاهره بوده از دنالدسن روحانی امریکائی ساکن مشهد خواسته است که تحقیقاتی راجع بمدفن غزالی بعمل آورد و نتیجه را باو بنویسد . وی دوبار از مشهد بطوس رفته که بار دوم در ۱۷ ژانویه ۱۹۱۷ (مطابق با ۲۲ ربیع الاول ۱۳۳۵ هجری قمری) بوده و دو گزارش به زویمر داده که قسمتی از آن در کتاب نقل شده است . خلاصه دو گزارش این است که در جنوب غربی طوس قبرستان بزرگی بوده که اراضی پست آن بصورت کشتزار درآمده و قسمت مرتفع آن بصورت قبرستان باقی بوده است . بر سر جاده ای که از دروازه جنوب غربی طوس میآمده بنای با عظمتی دیده که با وجود ویرانگی توجه هر بیننده را جلب

۱۱ - Princeton شهر کوچک با دانشگاه معتبری است در استان نیوجرزه New Jersey در جنوب غربی نیویورک .

دنالدسن

روحانی امریکائی در مشهد (از ۱۹۱۵) که چهل سال در ایران بوده و تحقیقاتش درباره طوس و قبر غزالی در کتاب زویمر مندرج است

دیگرده است . دنالد سن پنا را شرح داده و اندازه قسمتهای مهم
نرا ذکر کرده و عکس آنرا برداشته که در کتاب زویمر بطبع
رسیده است. بمناسبت نزدیکی قبرستان و بنا با پل کشف رود تعداد
دهانه و عرض آنها را اندازه گرفته و صورت داده است .

روحانی نامبرده سنگ قبر غزالی را در قبرستان مذکور دیده
 - عکس آنرا برداشته و زویمر آنرا در کتاب چاپ کرده - درازی
 و پهنای و بلندی سنگ را اندازه گرفته و در گزارش قید کرده - اسم

دناآدن و سنگ قبر غزالی در ۱۹۱۷
 بطوری که در کتاب زویمر چاپ شده

غزالی را باتشدید و قسمتی از کنیه او را بشکل بوحا (بجای ابو
 حامد) بر سنگ قبر تشخیص داده که عیناً در کتاب انگلیسی بحروف
 عربی نقل گردیده است .

طبق گزارش مذکور سنگ قبر بسیار سائیده و فرسوده شده
 و متعمداً قسمتی از آنرا هم شکسته و بریده و خواسته اند هر چه بر آن
 منقوش بوده بتراشند و محو کنند .

پس از تجدیدساختمان آرامگاه فردوسی (که از ۱۳۴۴ آغاز
 شد) و توسعه باغ آن و ایجاد خیابان عریض و مشجری بین باغ و بقعه
 طوس، هیئت‌مدیره انجمن آثار ملی در ۱۳۴۶ دستور داد اراضی
 جنوب و مغرب بقعه را تسطیح و در حدود شانزده هزار متر مربع آنرا

بقعه طوس
منظره‌ای از شمال شرق - در ۱۳۱۶ خورشیدی

محصور کنند. طبق گزارش آقای حسین جودت رئیس امور ساختمانی انجمن که از فرهنگیان قدیمی و باایمان پنجاه سال اخیرند، بهنگام تسطیح اراضی پیرامون بقعه مقدار زیادی پاره آجر بدست آمده که حاکی از وجود بنا و قبر در آنجا بوده است. بموجب همان گزارش در حدود یک کیلومتر در جنوب غربی بقعه، آبادی کوچکی بنام طوس بالا وجود دارد که چند خانوار در آنجا بزراعت مشغولند. بین آبادی مذکور و بقعه بر تپه کم ارتفاعی قبرستانی است که بعضی از سنگ قبرهای آن دارای کتیبه و تاریخ (از قرن یازدهم هجری) است و بدستور آقای جودت بباغ آرامگاه منتقل شده تا محفوظ بماند. دامنه تپه مذکور بصورت مزرعه است. بنابراین روشن است که بقعه طوس در قبرستان بزرگی بوده

سنگ قبر غزالی در بقعه طوس (در تاریخ دهم تیر ۱۳۴۷)
 در قاءه سنگ (رو بمشرق) کلمات محمد بن احمد غزالی دیده میشود

و آثار قبور قسمت مرتفع آن هنوز باقی است و این مسئله هم گزارش پنجاه سال قبل دنالدسن امریکائی را تأیید میکند .
 بقعه طوس ، طبق سالنامه ۱۶ - ۱۳۱۵ وزارت فرهنگ در
 دیماه ۱۳۱۰ خورشیدی به شماره ۱۷۳ در فهرست آثار ملی ثبت
 گردیده و طبق گزارش اداره باستان شناسی در سی سال اخیر سه بار
 تعمیر ضروری شده است .

سنگ قبر غزالی در دهم تیر ۱۳۴۷ که آقای جودت بدستور
 انجمن آثار ملی از آن عکس برداشته اند در وسط بقعه بود . این
 عکس با توجه بترقیات عصر و کامل شدن وسایل عکاسی با عکس

قاعده سنگ قبر غزالی

کلمات محمد بن احمد غزالی در سطر دوم دیده میشود

کتاب زویرم تطبیق میکند .

سنگ قبر شکسته و دو قطعه شده و با گچ دو قطعه را بیکدیگر متصل کرده اند . درازا و پهنای قطعه بزرگتر همان است که دنالد سن در ۱۹۱۷ گزارش داده است .

در قاعده سنگ ، رو بمشرق ، کلمات محمد بن احمد غزالی دیده میشود که برای مزید اطلاع عکس آن در اینجا بچاپ میرسد .

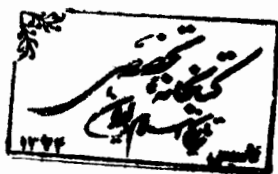
* * *

بنابر مراتب فوق روشن است که محمد بن محمد بن محمد بن احمد غزالی در ۵۰۵ هجری در جنوب غربی طوس نزدیک مزار .

فردوسی در قبرستان بزرگ طوس بخاک سپرده شده و بامقام شامخی که آن مرد بزرگ داشته مرقدش بر همه معلوم و زیارتگاه حکما و دانشمندان و صاحب‌دلان عالم اسلام بوده است. سنگ قبرش را نیم قرن پیش یک روحانی امریکائی بررسی کرده و اندازه و عکس آنرا گرفته که هم‌اکنون سنگ مذکور در داخل بقعه طوس^{۱۲} قرار دارد - در بقعه‌ای که از آثار برجسته و با عظمت دوره سلحوقی است.

فرمان شاهنشاه آریامهر در دهم اردیبهشت ۱۳۴۷، بهنگام گشایش ساختمان نوین آرامگاه فردوسی، دایر بزرگداشت امام محمد غزالی و مرمت اساسی و تعمیر آبرومندان بقعه طوس^{۱۳} نشانه‌ای است بارز از کمال دل‌بستگی رهبر فرهنگ پرور ایران بمفاخر ملی و نوابغ علم و ادب کشور و عموم اناء وطن باید از این توجه خسروانه بتجلیل از یکی از بزرگترین فرزندان این آب و خاک و احیاء یکی از مآثر این سرزمین کهنسال همواره سپاسگزار باشند و بزبان فردوسی گویند:

پراز مهر دلها، زبان پر ثنا که جاوید بادا چنین پادشا

۱۲ - چون در سنوات قبل ظاهراً برای محفوظ بودن سنگ قبر، آنرا از پیرامون بقعه بداخل بنا بردند، طبق تصمیم انجمن آثار ملی در جلسه ۱۷ شهریور ۱۳۴۷ مقرر شد آنرا در جلوی ایوان بقعه نصب کنند تا مانند بناهای نظیر آن (تربت شیخ‌جام - مزار مولانا زین‌الدین ابوبکر تائیدی) سنگ قبر بیرون بقعه باشد.

۱۳ - فرمان مذکور توسط انجمن آثار ملی بیدرنگ شروع با اجرا شده است.